

25 РОКІВ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

УДК 94:008(477)

Михайло Юрій, Леся Алексієвець

УКРАЇНА В СВІТОВІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті йде мова про зародження локальних цивілізацій, характеризуються так звані первинні, вторинні та периферійні цивілізації. Дається аналіз української цивілізації, вказується її місце в системі світових цивілізацій. Звернена увага на особливості лімітрофу і його вплив на статус української цивілізації.

Ключові слова: культура, цивілізація, лімітроф, віра, влада, власність, народ, глобалізація.

Людина існує “всередині” культури і невіддільна від неї. Всі її відносини із всесвітом опосередковані культурою. Досліджуючи стійку специфіку культури конкретного суспільства, а також розглядаючи стадіальні характеристики цієї культури, можна виявити та описати фактори, які кореняться в ментальності, у стійких елементах психології, в заданих культурою неререфлексованих оцінках, міфах і фобіях, у диктованих культурою гносеологічних процедурах, аксіологічних конструктах і моделях розв’язання типових проблем.

Зазвичай ці сутності вислизують з уваги неспеціаліста. Їх виявлення і розгорнутий аналіз вимагає спеціальних дослідницьких процедур. Більше того, кожна культура приховує від своїх носіїв базові установки і, до певної міри, маніпулює людиною. В даній ситуації необхідне звернення до апарату культурології. Методологічні й змістовні напрацювання гуманітарних дисциплін культурологічного циклу (культурологія, цивілізаційний аналіз, цивілізаційна компаративістика) дозволяють розв’язувати поставлену проблему і виділяти аспекти, задані культурою суспільства.

Культура людства розглядається, зазвичай, як якісно однорідне ціле, однак, це не так. Цілісність людства подрібнюється на просторово локалізовані етнічні одиниці. Кожна з етнічних одиниць конституюється власною культурою. Існують і такі, надетнічні, рівні об’єднання людей, які характеризуються спільністю культури (національні культури, цивілізації).

Отже, перед дослідником постає проблема відмінностей між культурами. Ці відмінності залежать від типології культури, її віку, того, якою мірою процеси розвитку даного суспільства мають іманентний характер. Чим давніша культура, тим більше “підігнана” вона до природного контексту, чим давніші й стійкіші соціальні інститути, тим нижчий рівень хаотизації суспільства.

Дослідження культури українського суспільства повертає нас до дослідження теорії локальних цивілізацій або до цивілізаційного аналізу.

Поняття “цивілізаційна локалізація” вимагає розгорнутого пояснення. Серед множинності визначень культури є таке, що трактує її як притаманний виду homo позабіологічний спосіб розв’язання загальнобіологічних проблем. Іншими словами, культура постає як генеральна стратегія виживання і розвитку людства. Теорія локальних цивілізацій базується на ідеї про те, що в процесі загальноісторичного розвитку на земній кулі формується обмежена кількість

особливих, відмінних від іншої стратегії людського буття. Кожна з цих стратегій, домінуючи на певній, досить значній території, виявляється фактором, який визначає весь устрій життя. Це і є локальна цивілізація [8].

Якщо культура може розглядатися як родова стратегія людського буття, то цивілізації становлять стійкі варіанти такої стратегії, обмежені у часі та просторі. Для соціолога локальна цивілізація може бути представлена як системний фактор, що задає характер і специфіку соціального життя, соціальної структури, способу життя, культури тощо [24].

Цивілізація – категорія стадіальна. Цивілізація і культура співвідносяться як частина і ціле. Локальні цивілізації виникають на певній стадії розвитку людства, коли родова свідомість втрачає статус головного інтегратора, розпадається першопочатковий синерезис, виникають міста, писемність, з'являється держава. Поняття “цивілізація” вживається у двох змістах: світова цивілізація і локальна цивілізація. Родове поняття – світова цивілізація – трактується як атрибут людства. Реально світова цивілізація – це цілісність локальних цивілізацій, що взаємодіють між собою.

Локальні цивілізації змінюють одна іншу внаслідок розгортання історії, вони знаходяться у складних діалектичних відносинах, постійно конкурують одна з іншою за територію і ресурси, в сумі складаючи ціле культури людства.

У породженні цивілізацій, їх взаємодії і зміні одних цивілізацій іншими реалізується стратегія *homo sapiens*. Типологічно – це співвідносно зі стратегією біоценозу.

Після сказаного можна дати визначення цивілізації. Під цивілізаціями в сучасній науці прийнято трактувати достатньо стійкі та вкрай узагальнені соціально-історичні одиниці з чітко фіксованими кордонами у сфері суспільного і духовного життя. Згідно з С. Хантінгтоном, цивілізацію можна визначити “як культурну спільноту найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей” [17, с. 33–47]. Цивілізації відрізняються одна від іншої певною кількістю суттєвих ознак. “Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Вони не щезнуть і в майбутньому, вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами” [17, с. 33–47].

Таке визначення правильно фіксує вихідну відмінність однієї цивілізації від іншої – тип релігійної віри, тобто культури в тій її частині, в якій вона ще не відділилася від культу. Кожна з великих цивілізацій мала свій пантеон богів або єдиного Бога, формувалася навколо спільного для себе релігійного культу. Бар'єр, що розділяє ці культури, майже непереборний, можна перейти з однієї віри в іншу, але їх не можна сумістити в єдиній релігійній системі. Кожна віра по-своєму універсальна, абсолютна і самодостатня. Релігія є ніби останньою межею між цивілізаціями.

Звідси і досить поширена типологія цивілізацій. Наприклад, говорять про християнську (західну і східно-православну), мусульманську, буддистську, індуїстську цивілізації. Саме ці п'ять цивілізацій А. Тойнбі зараховував до останнього – третього – покоління цивілізацій, що дожили до нашого часу [16].

Водночас зв'язок цивілізації із однією зі світових релігій – необхідний, але недостатній фактор для обґрунтування цивілізаційного статусу. Цілком конфесійною можна вважати лише наймолодшу з традиційних цивілізацій – мусульманську. Всі інші цивілізації не мають конфесійної єдності, є наслідком міжконфесійного (і міжкультурного) діалогу. Класичний приклад такої цивілізації – Індія з її мусульманською меншістю і сикхським прошарком, який є

результатом взаємодії індуїстів і мусульман й має певну спеціалізацію в межах індійського суспільства (як воїни). Ще складніша взаємодія буддистської, конфуціанської і даоської традицій в Китаї. Буддизм у формі ламаїзму (у внутрішній Монголії, Тибеті) з його орієнтацією на духовну владу Далай Лами – своєрідний виклик конфуціанській традиції, відповідно до якої центр зосередження моральної чистоти у суспільстві – держава і персонально імператор (або його “заступник” – Голова КНР).

Окремо варто сказати про західноєвропейську цивілізацію. Християнство тут справді стало релігією Заходу, але не тільки воно створило цю західну цивілізацію. Іншим її джерелом є греко-римська античність, звідки і запозичене поняття “цивілізація”. Якщо про середньовічну Європу з її авторитетом Церкви у всіх мирських справах і спробами створення “Священної Імперії” ще можна говорити як про християнську цивілізацію, то того не скажеш про сучасний Захід, який пережив процес секуляризації влади і культури. Індустріальна цивілізація, що виникла тут, дає абсолютно іншу підставу для цивілізаційної типології.

Серед проблем, що очікують свого розв’язання, є і проблема співставності результатів дослідження різних цивілізацій. Річ у тому, що характеристика локальних цивілізацій за допомогою співставних, інваріантних характеристик, таких, як вік, кордони, стійка структура, здатність до динаміки тощо, не містить головного, оскільки не дає відповіді на питання: чому даній цивілізації притаманні саме ці характеристики. Відповідь знаходиться у просторі культурологічного аналізу.

Звертання до теорії локальних цивілізацій дозволить нам поставити питання про українську цивілізацію. Серед вітчизняних науковців, які досліджують дану проблему, варто назвати О. Бойка, О. Іщенка, В. Кременя, В. Литвина, І. Марцинюка, М. Михальченка, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, А. Покровського, В. Скоблика, В. Табачковського, С. Трояна, Ю. Щербака, В. Хоменка, О. Удода, ін.

Незважаючи на велику кількість досліджень з проблем української цивілізації, питання залишається відкритим – який цивілізаційний статус України? Суть його полягає у відповіді на питання: чи є Україна самостійною цивілізацією або ми маємо справу з варіантом східноєвропейської (православної) цивілізації.

З одного боку, локальна цивілізація, що виростає навколо світової релігії, зазвичай просторово співпадає з кордонами базової конфесії. З іншого – Україна не вичерпується православ’ям і демонструє суттєві відмінності з іншими спільнотами православного світу. Ми схильні розглядати феномен України як цивілізацію самостійну, співвідносну з типологічно близьким для неї світом східноєвропейської цивілізації [22, с. 92–125].

У межах цивілізаційного аналізу склалися свої принципи відмінностей і класифікації локальних цивілізацій. У стадіально-історичному аспекті цивілізаційна теорія розрізняє первинні або осередкові, вторинні й нарешті, периферійні цивілізації. До первинних або осередкових, відносять цивілізації, що виникли на “голому місці”, в межах процесу генези феномена держави і цивілізації. Приклад осередкової цивілізації – давньоєгипетська або мезоамериканська.

До вторинних відносять цивілізації, що виникли на руїнах попередніх цивілізацій. Приклади – західнохристиянська або ісламська цивілізації. Вторинні цивілізації охоплюють сьогодні більшу частину Ойкумени. Базуючись на фундаменті попереднього циклу цивілізаційного розвитку, маючи у своєму розпорядженні сформований культурний ландшафт, предметне тіло цивілізації, що відійшла, населення, яке нараховує за своєю спиною багато поколінь предків, котрі проживали в державі й цивілізації, вторинні цивілізації характеризуються високим

рівнем стійкості. Вони стоять на твердому прошарку проробленого і, відповідно, благодатного ґрунту [24, с. 12–13].

Периферійні цивілізації виникають внаслідок процесів взаємодії локальних цивілізацій з оточуючою їх додержавною периферією. Приклад периферійної цивілізації – монгольська. Як правило, економічні, військові й культурні контакти, що сприяють розкладу суспільства додержавної периферії, приводять до розширення меж вихідної цивілізації. Українська цивілізація належить до класу периферійних.

Периферійні цивілізації, позбавлені ґрунту попередньої цивілізації, формують культурний ландшафт на голому місці, мають у своєму розпорядженні населення, культурна пам'ять якого не звільнилася кінцево від уявлень, беруть початок з епохи додержавного існування і характеризуються слабкою стійкістю. Як і осередкові цивілізації, вони схильні періодично розпадатися. Периферійні цивілізації характеризуються високим (порівняно із вторинними) рівнем хаотизації соціокультурного простору. Суспільства, що належать до периферійної цивілізації, вкрай болісно переживають процеси динамізації [1].

Цивілізаційна теорія розрізняє локальні цивілізації залежно від цілісності системного ядра. При цьому виділяються синтетичні – більш цілісні – й агрегатні (периферійні або лімітрофні) – менш цілісні. Прикладом синтетичної цивілізації є протестантсько-католицька цивілізація Західної Європи. Українська цивілізація належить до типу агрегатних. У такій відмінності для нас суттєво наступне: синтетичні й агрегатні цілісності розрізняються мірою упорядкованості соціокультурного простору [10, с. 117–125]. Рівень упорядкованості соціокультурного універсуму в синтетичних цілісностях суттєво вищий, ніж у цілісностях агрегатних.

У цьому зв'язку бажано звернутися до категорій центру і периферії. Річ у тому, що будь-яка локальна цивілізація, крім якісних характеристик, має і просторову локалізацію. Цивілізація має певні кордони. Це ті кордони, за якими розміщується сусідня цивілізація. Однак детальний аналіз дозволяє зрозуміти, що картина чітко окресленого кордону локальної цивілізації – абстракція. Насправді можна побачити, з одного боку, центри локальних цивілізацій, тобто території, на яких якісні характеристики, притаманні даній цивілізації, безумовно, домінують. З іншого – великі перехідні простори, на яких відбувається поступово згасання цієї якості. Причому з певного моменту паралельно зі згасанням однієї цивілізаційної якості починає проявлятися альтернативна, яка наростає внаслідок перетину простору переходів [11, с. 59–86].

У літературі останнього часу широко застосовується поняття “лімітроф”, яке фіксує континуум перехідних станів між центрами сусідніх цивілізацій [1, с. 624–625]. Цю теорію, або лімітроф, можна розглядати як специфічну сухопутну мембрану, що розділяє Європу, Україну й Азію, виконуючи функції розділяючого і з'єднуючого початків. З часом на лімітрофі формується особливе світосприйняття, а слідом за ним і державне утворення, яке відділяє його жителів від сусідніх ядер. Усвідомлення лімітрофа – усвідомлення нетотожності ні Заходу, ні Сходу. Усвідомлюючи себе, жителі лімітрофів протиставляють себе ядрам сусідніх цивілізацій. Тут відбувається самовиділення лімітрофного району як “іншого”, відмінного від ядер [22, с. 120].

Поняття лімітрофа – мембрани – розкривається таким чином. Лімітроф утворює ланку регіонів, характер й історичні долі яких специфічні. Причому специфіка задана оточуючими цивілізаціями. Наприклад, Середня Європа є кордоном Західної Європи, відділяючи її від України, Росії і Азії. Він забезпечує дистанційність Західної Європи від іншого світу, але водночас і зв'язок із цим світом. Момент розмежування виявляється кордоном розселення і національних особливостей. Зв'язний момент полягає у тому, що через дану територію

проходять люди, товари, технології, уявлення тощо. Іншими словами, з одного боку, лімітроф є бар'єром, з іншого – достатньо проникною структурою.

Перехідні території виділялися ще задовго до появи лімітрофної теорії. Але із застосуванням цивілізаційного критерію стає можливим комбінування різноманітних “територій-проток” в цілісну мегасистему, що охоплює величезну територію від Прибалтики і Західної України до Кореї. Особливістю лімітрофа є постійне в останні три століття “зависання” його народів між тими цивілізаціями, біля околиць яких ці народи перебували історично.

Для нас проблематика лімітрофа цікава тим, що Київська Русь і Україна виникла на лімітрофі, який поділяв колись цивілізації Сходу і Європейську цивілізацію. Відповідно, багато соціокультурних характеристик суспільства, що сформувалися на лімітрофі, увійшли до цивілізаційного синтезу і стали частиною української культури, але це призвело до того, що українська цивілізація позбавлена єдиного підґрунтя. На просторах України зустрічаються і складно взаємодіють західні та східні феномени зрілої монотеїстичної культури й архаїчна свідомість тощо. У межах української цивілізації агрегуються елементи, що не склалися поки що у високо інтегроване синтетичне ціле. У цьому відношенні Україні типологічно відповідає Латинська Америка. Українська цивілізація молода, а молода цивілізація невідворотно периферійна, як периферійні щодо Єгипту греки епохи Перикла. Периферійність і відсутність єдиної підстави створюють багато проблем і бід Україні. Це закономірно, але не вічно. Ціною напруженого історичного зусилля, з покоління в покоління наш народ працює над поєднанням непоєднаних елементів у ефективне динамічне ціле. Генеза української цивілізації розгорталася на просторах східної Європи у X–XVII століттях. Реперні фігури, що позначили кордони процесу її формування – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький і Богдан Хмельницький.

Біля витоків української цивілізації лежать кілька традицій – східнослов'янська язичницька, християнська, візантійська, частково – західноєвропейська християнська, в цьому розумінні вона належить до європейського культурного кола. Крім того, необхідно пам'ятати, що українське православ'я, внаслідок історичних обставин, довгого часу перебування в складі католицької Речі Посполитої, реформ П. Могили на зближення із західним християнством, у світоглядному світорозумінні має багато спільного із західноєвропейським світоглядом.

Крім того, населення України століттями включало в себе значну кількість представників європейських народів – болгар, угорців, греків, італійців, німців, поляків. Окремі регіони України шістьсот років входили до складу Речі Посполитої і Австро-Угорщини. У містах України (Львів, Київ, Чернігів і багато інших) з XIV століття поширюється так зване “магдебурзьке право” – модель міського самоуправління, що склалася у середньовічній Європі. Це задавало корпоративний характер українського суспільства, в межах якого життя людини, умови професійної діяльності, її права і законні інтереси забезпечувалися корпорацією. З XV ст. в Україні існував такий класичний інститут феодального європейського міста, як цехи, які нічим не відрізнялися від цехів на Заході.

Уся історія України поза Московщиною – це історія колонізації і окатоличування. З другої половини XV ст. на території України працювали єзуїти, це була серйозна і ґрунтовна праця. Орден єзуїтів володів кадрами і засобами, мав у країні свої монастирі та школи.

Місцеві жителі, які зверталися до єзуїтських колегій, безкоштовно отримували чудову європейську освіту і водночас виховання в дусі войовничого католицизму. Крім того, єзуїти видавали книги, влаштовували публічні диспути, виступали з гарними проповідями. Парадоксально, але єзуїти працювали на

українську цивілізаційну перспективу. На заході України політика трансформації культури і самосвідомості у стратегічному плані завершилася успіхом – поширення греко- і римо-католицизму фіксувало європеїзацію ментальності західноукраїнського суспільства. У центрі країни (Правобережна і Лівобережна Україна) така корекція не була завершена. Однак уже Богдан Хмельницький, вимушений боротися з польською короною, мислив і діяв як польський пан, відстоюючи свої законні права. Щодо таких сутностей, як влада і закон, – а це системоутворюючі моменти, що задають характеристики цивілізаційної свідомості, – між Б. Хмельницьким і сучасним йому, наприклад, московським боярином пролягала прірва. У цьому відношенні суб'єктивне протистояння українців Польщі (на рівні упереджень, що зберігається до сьогодні) нічого не змінює.

Нині більше четвертої частини населення – це греко- і римо-католики (у радянський період більшість цих людей приховували свою конфесійну приналежність, але реальність від цього не змінюється).

Отже, західна і центральна Україна – глибоко провінційна країна Європи. Цивілізаційний синтез (тобто формування стійкої культури) проходив тут у XIV–XVII ст., коли ці території входили до Європи.

Щодо сходу країни (Слобідська Україна), то тут слов'янська колонізація відбувалася порівняно пізно, досвіду життя в межах європейських держав населення заново засвоєних територій не мало. Із входженням Лівобережної України після 1654 р. до складу Російської імперії, тут склалася особлива мозаїка факторів, які сформували культурну і психологічну близькість до російської ментальності [8].

Повертаючись до проблеми лімітрофу, варто зауважити, що він проявляється не тільки в перехідній, “завислій” території, але й культурі, політиці, економіці, які є часто-густо “завислими”, якщо йдеться про цивілізацію, що знаходиться на лімітрофі. Саме на цьому варто зупинитися детальніше, аналізуючи українську цивілізацію.

1. Зрощення влади з власністю. Влада і власність функціонально розведені в управлінні (дивергенцію цих начал конститує “правило Д. Лейна”). Підкреслимо, що йдеться саме про функціональне розведення. На сутнісному рівні “влада і власність можуть бути розділені на певний час, але роз'єднати їх назавжди ніколи не вийде, оскільки, зрозумівши болючість такого роз'єднання, власність одразу ж купить владу або влада захопить власність” [12, с. 338].

Як один, так й інший приклад чудово моделюються на прикладі нашої історії. Достатньо згадати період Гетьманщини, коли, починаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи К. Розумовським, державну казну та особисту гетьманську власність вважали нероздільними [21, с. 300–316]. Другий приклад – це сьогоднішня, хоча нині спостерігаємо як перший, так і другий варіанти.

Влада і власність суміщені в докапіталістичних архаїчних системах: влада як насильство, примус, придушення вбудована у контекст виробничих відносин, проявляється через форми позаекономічної залежності. Рабовласники, феодали єдиносутнісно носії як влади, так і власності; раби, смерди як безвладні, так і без власності. Починаючи з капіталізму, влада і власність розчленовуються. Влада набуває рис інституту, що акумулює позаекономічні зв'язки; ринок систематизує зв'язки власності. На Заході людина політична (інституціонально державна) виникає одночасно і поруч з людиною економічною. В Україні нічого подібного не спостерігається. Політика у нас історично не оформилася, не закріпилася, не виділилась у спеціалізовану галузь соціальної зайнятості; особливо це проявилось після приєднання України до Російської, а потім радянської імперій. Як у архаїчному або традиційному суспільстві, до політики в нас причетна каста

елітної номенклатури спочатку станової (гетьманської, старшинської, дворянської), потім партійно-ініційованої.

Благодатної функціональної доцентровості влади і власності у нас не склалось. Із періоду Гетьманщини влада стала особистою, універсальною. З В. Леніна – всепоглинаючою: відносно все, крім влади – території, етноси, багатство тощо. Влада перетворювалась у чисту форму, репрезентована функціями партії. З Й. Сталіна влада стала тоталітарною – “чиста форма” набула змісту національної державності, жорсткий ярлик “ворог народу” став страшним тавром, що агрегує ознаки державності, національності, партійності.

Історія України, особливо відтоді, як вона почала належати Росії, – історія не подолу, а з’єднання, зрощення влади із власністю.

Синкретизм двох капітальних начал спонукав до: а) консервації позаекономічного примусу – від кріпосного права до соціалістичного колгоспу, викликаючи порочний тандем взаємозумовлюючих економічних і політичних (владно-державних), політичних та економічних потрясінь; б) імпульсивно-авантюристичного, волонтаристсько-імпровізаційного типу правління; в) можливості конвертації влади на власність: самодостатній прошарок “ринково-демократичних” олігархів – прямий продукт номенклатурної приватизації колись загальнонародного багатства [6, с. 175–177].

Сподівання на зміну ситуації після здобуття незалежності не сталося. Зрощення влади із власністю виразилося у кримінально-олігархічному правлінні.

2. Реформи. Емоційне сподівання на швидке реформування української економіки на початку 1990-х рр. залишилося далеко позаду. В чому причина? Що криється за цими постійними невдачами? Найкраще висловився з приводу невдалих економічних реформ на пострадянському просторі американський економіст Джеффри Сакс, який брав участь у втіленні економічних перетворень на початку 1990-х років: “Ми поклали хворого на операційний стіл, розкрили грудну клітку, але виявилось, що у нього інша, невідома нам анатомія” [15]. В перекладі з метафоричної, українською мовою це означає лише те, що спроби реформування, здійснювані без урахування національної (а насправді цивілізаційної) специфіки, приречені на невдачу.

До розуміння цих проблем піднімаються, на превеликий жаль, небагато. В руслі нашої розмови доречно навести слова російського соціолога Л. Бизова, що безпосередньо стосуються і української реальності. “Головним пороком пострадянських реформ є їх безгрунтовність. На кожному етапі реформ їхні автори прагнуть максимально радикально переробити те, що було до них. І наскільки ж регулярно вичитані з книг і закордонних довідників “моделі реформ” вступають у непереможний конфлікт з пострадянським ґрунтом, зі способом життя та менталітетом тих, хто повинен бути і рушієм, і споживачем реформ”. Цей конфлікт зазвичай змінює напрямом і результат реформ до невпізнанності – виходить зовсім не те, на що розраховували реформатори. Наслідок – непереможний розрив між “парадним фасадом” нашого життя, де все ніби як у людей – і ринок, і політичні партії, і демократія, і конституція, скалькована з красивих конституцій розвинених країн. Але витвором усього цього є “життя за поняттями”, тріумф неформальних, як правило, кримінальних відносин, дикий торг, зневажання і прав, і законів, і людського життя [2].

Можливо, проблема в тому, що за проведення реформ взялись, як інколи кажуть, “не ті люди”? До певної міри – так. Реформуванням у нас займалися переважно економісти, які впадали і впадають в економічний фетишизм. Хоча, якщо б за справу взялися, наприклад, юристи, результат був би не кращим. Глибинна причина невдачі, незавершеності, незакінченості реформ в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. полягає в зневазі з боку реформаторів того факту, що на успіх реформ можна розраховувати у двох випадках:

- 1) якщо завдання реформи не виходять за межі менталітету;
- 2) якщо реформа охоплює програму зміни наявного нині менталітету як одне з основних своїх завдань.

Специфіка української цивілізації, українська ментальність, що історично склалася, залишають дуже мало простору для реформаторів. Тому українська еліта, опинившись у ситуації реальної необхідності невідкладного перетворення країни, не усвідомлюючи, що робить, інколи – зі здоровим глуздом, а найчастіше – з незнанням предмета, починає здійснювати реформи, які виходять далеко за “контрольні прапорці” українського ментального простору. Зокрема, українська ментальність блокує всі спроби автоматичного “перемикання” на західну систему цінностей, відштовхує сценарії імітації або імпорту західної моделі високопродуктивної ринкової економіки. Внаслідок такого запозичення відбувається не стільки трансплантація стереотипів соціальної поведінки, ґрунтованих на протестантській етиці “розумної аскези”, скільки впровадження в українську культуру тієї психології, носії якої зовсім не готові працювати “як на Заході”, але прагнуть “по-західному” споживати.

Виникає своєрідне замкнене коло: об’єктивну необхідність реформ усвідомлює все суспільство (чи, в будь-якому випадку, правляча еліта) – і в той самий час українська традиція диктує такі механізми їх реалізації, які цією ж традицією з невідоротністю будуть призупинені [7].

У даному випадку доречно навести слова В. Межуєва: “Поza культурною спадковістю країна перетворюється на порожній простір, відкритий для будь-якого експериментування над собою. Учатися в інших ніколи не пізно, але за умови збереження своєї індивідуальності” [3, с. 57].

Щоб уникнути такого фіналу, необхідно рішуче відмовитися від звичних для нас способів планування, організації і проведення реформ. Традиційний для України погляд на реформи як на спосіб миттєвого розв’язання всіх нагромаджених проблем, насамперед економічних, як на певний разовий акт модернізації, має бути замінений поглядом культуроцентричним. Це імператив; він продиктований тим незаперечним фактом, що сьогодні суттєві завдання реформ далеко виходять за межі менталітету основної маси населення, а залишаючись у його просторі, відповісти на виклики ХХІ ст. неможливо.

І все-таки варто пам’ятати: стратегія розвитку не може ігнорувати цивілізаційної специфіки як фундаментального об’єктивного фактора. При цьому, звичайно, можна порушувати питання про цілеспрямовані механізми корекції цієї специфіки, особливо щодо тих її компонентів, які ускладнюють адаптацію до модернізаційних реалій. Однак необхідно розуміти, що цей процес невідворотно виявиться надзвичайно довгим і болісним.

Хоча правомірне й інше формулювання питання: чи всі базові характеристики української ментальності потребують зміни? Чи немає серед них таких, які, навпаки, можуть бути з успіхом використані для завдань модернізації?

Безумовно, є. Наприклад, відома здатність української культури (до речі, створена тими самими особливостями українського синерезису), не змінюючи своєї природи, переймати риси інших культур.

Але навіть з цією обмовкою залишаються актуальними багато важких питань. Чи просто змінити ментальність – нехай не всю, хоча б деякі її особливості? Чи потрібно до цього прагнути і чи можна взагалі до такого прагнути? В пошуках відповіді на них бажано звернутися до досвіду інших цивілізацій, наприклад, японської або китайської.

Так, конфуціанська концепція “середньозабезпеченої сім’ї”, що Ден Сяопін поклав у основу першого етапу реформ в Китаї, відіграла в економічному розвитку цієї країни таку саму роль, як “протестантська етика” у побудові західного капіталізму. В зв’язку з цим доречно навести знаменитий афоризм Ден

Сяопіна: “Неважливо, якого кольору кішка, чорна чи біла, лише б вона ловила мишей” [4]. Є й інші приклади цілеспрямованих, “планових” ментальних переналаштувань. Як один з прикладів фахівці часто згадують Туреччину ХХ ст. Однак бачимо, що і зараз, на початку ХХІ ст., питання про невідворотність турецької вестернізації, можливість переважання в Туреччині цінностей радикального ісламізму не зняте з порядку денного. Перш ніж можна буде впевнено констатувати кінцевий успіх настільки радикальних “ментальних революцій” потрібно, щоб минуло чимало часу.

Погодьмося, питання “корекції” культурного ядра – надзвичайно тонка матерія. Україна пройшла в своїй історії через низку спроб здійснити подібні “корекції”, однак їх результати виявилися скромними – базові риси ментальності змінилися слабо. Звичайно, інколи ментальні переналаштування відбуваються і, можна сказати, “природним шляхом”, – у результаті спонтанної соціальної еволюції. Наприклад, середньовічне західноєвропейське суспільство мало багато подібних рис, близьких до української традиції, однак Реформація (в широкому розумінні слова) дала змогу Європі побудувати динамічне суспільство, увійти в “модерн”, не втративши при цьому власної ідентичності. Проблема в тому, що цей “природний” процес зайняв у Європі кілька століть, яких у нинішньої України немає. Ліміт часу вичерпаний. Глобальний світ владно диктує свої вимоги. Завдання цілеспрямованої корекції системоутворюючих характеристик української культури вже не може бути предметом усвідомленої дискусії – ця проблема стала імперативною.

Головний недолік сучасних українських реформ, що тривають уже більше двох десятиліть років, полягає в неспроможності “реформаторів” підняти свою справу до статусу соціокультурного проекту, який має на меті не більше і не менше як зміну менталітету більшості населення. Але щоб подібне відбулося, потрібні цілком інший понятійний апарат, інший рівень мислення, інша мова. Від соціально-економічних і політтехнологічних методів необхідно перейти до соціокультурних та цивілізаційних [8]. Справді, великі завдання сьогодні можуть бути сформульовані тільки мовою цивілізаційної території, і лише на цьому шляху можливо нарешті знайти ту надихаючу “національну ідею”, безплідні пошуки якої становлять значну частину сьогоденного суспільного дискурсу. Безплідні ж вони насамперед тому, що справжню національну ідею необхідно шукати аж ніяк не у сфері політичних технологій та піару.

Ми вже процитували метафоричний вислів Ден Сяопіна, що набув широкого розголосу, – про несуттєвість кольору кішки в контексті ловлі мишей. Зазвичай його трактують у тому сенсі, що жодні ідеологічні теорії самі собою не є самоцінністю, що вони важливі лише остільки, оскільки дають реальні плоди, ведуть до поліпшення життя і зростання могутності держави. Іншими словами, гарна та ідеологія, яка на практиці забезпечує потрібний результат. Однак здається, що дана формула допускає і значно глибшу інтерпретацію.

Культурно-цивілізаційний базис суспільства – та сама кішка. Або кішка добре ловить мишей, або вона для цього заняття погано пристосована. Ось головне питання – і не так важливо, якого поверхневого забарвлення надає незмінному культурно-цивілізаційному базису інституціональна надбудова.

3. Народ і державність. Драма історії в тому, що народна стихія прагне до самодостатності, сподівається на уклад, традицію і звичай як регулятори повсякденних відносин, але стикається з енергіями (внутрішніми та зовнішніми), які ці регулятори не спроможні заспокоїти. Тоді настає “покликання варягів”. Історію, вірогідно, можна описати в рамках християнської парадигми як моральну біографію народу, переддержавний стан якого нагадує біблейський рай, але раєм народ не задовольняється. Для того, щоб етнос пройшов етап першопочаткової кристалізації, початкове середовище проживання має бути

щадним. У ньому розвиваються народні сили, здібності, закладаються первинні “проекти майбутнього”. Исторична драма зав’язується того самого моменту, коли виявляється, що стихійна енергія народу, нагромаджена всередині, загрожує перейти слабкі перепони, які кореняться в патріархальній традиції: норми співжиття порушуються, наступність поколінь, пов’язаних моральною естафетою, погрожує обірватися. Нерідко трапляється, що моменти внутрішнього розбрату, дезорієнтації підстерігає своєкорисливий зовнішній опонент. Екологічна ніша етносу в принципі не буває незаперечною: вона тримається на хисткій рівновазі між внутрішнім і зовнішнім тиском. Тільки-но перший падає, енергія іншого призводить до геополітичного стискування. В розпал невлаштованості, загроз, що випливають з неї, народ опиняється перед необхідністю важкого рішення: обміняти благополуччя, що похитнулося, на порядок. І в цей момент виголошується сакраментальна фраза: “Земля наша велика і багата, а порядку в ній немає: ідіть князювати, володіти нами” [13, с. 27]. Народу, який не впорався зі спокусами первинного раю, доводиться погоджуватися на жорсткіші політичні умови існування: змиритися з упокорюючими путами державності, інколи чужої. Українська політична історія може бути витлумачена у цьому ракурсі. На черговому повороті народ починав обтягуватися тягарем державності, виривався з пут, підштовхував долю. Це нетерпіння каралося: внаслідок дії вивільнених стихій внутрішні, а потім зовнішні геополітичні умови існування ставали настільки критичними, що народу доводилося погоджуватися на значно жорсткішу державність, ніж раніше. Отже, політична історія може бути зрозуміла як така, що підкоряється законові: наступ у вигляді малого виклику готує відступ перед грізнішим викликом. Архетипічний образ старої (“Казка про рибачка і рибку”) багатозначний, якщо використати його для опису народу, який втрачає почуття міри та у відповідний момент гри з історією вимагає непомірного. У відповідь на надзвичайний запит історія відповідає несподіваним ударом долі...

Трагедія української історії впливає з того, що народ відмовляється від діалогу з державою в той самий момент, коли вона повністю ослабла, тверезіє від усвідомлення власних крайнощів, глухих кутів, виявляється нарешті дозрілою для діалогу. Народ, який помічає слабкість опонента, перетворюється на зловтішного спостерігача, а потім активного учасника агонії державності.

Історія розвивається за законами драми, коли дія одного персонажу викликає несподівану відповідь іншого, обидва потрапляють у неординарну ситуацію. А. Тойнбі зазначив, що цивілізація розвивається за логікою виклику та відповіді [16, с. 612]. Особливість нашої історії, яка стосується, зокрема, відносин народу і держави, полягає в тому, що кожна сторона, отримавши виклик, нерідко вважає за необхідне втікати від чіткої відповіді, передаючи ризик і важкість вчинку іншій. Українська держава за ті недовгі періоди свого існування поводитися зазвичай так, ніби мала справу не з власним, а чужим народом – малозрозумілим і малоцінним. Це стосується й сьогоднішнього. У чому ж річ?

Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним з наслідків (і метою) якого було нав’язування “тубільцям” негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. Фактично відбувалася своєрідна інверсія стереотипів: колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати – й засвоювати як власну – чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу. Своє уявлення про колонізованих як про “варварів”, “недолюдків”, “носіїв хаосу” колонізатори різними методами нав’язують колонізованим, і воно поступово стає їхнім власним уявленням про себе, вкрай негативним і руйнівним автостереотипом.

“Космос” колонізованих таким чином руйнується, й вони справді стають носіями нав’язаного їм “хаосу”, з якого мають лише один вихід – асиміляцію й

інтеграцію в “космос” колонізаторів, у чужу їй, по суті, ворожу неприхильну до них цивілізацію, або ж мусять і далі грати накинута їм “хтонічну”, “деструктивну”, “недолюдську” роль [14, с. 124].

В юнгівських термінах ці негативні стереотипи можуть бути потлумачені як своєрідна матеріалізація “колективної тіні” [20] – темної частини свідомості, всього негативного й деструктивного, що неусвідомлено існує в колективній (як і в індивідуальній) психіці. “Коли цю тень жорстко пригнічують, – написала зі згаданого приводу дослідниця Оксана Грабович, – негативні аспекти підсвідомості активізуються й енергійно спрямовуються на зовнішні об’єкти... Чим суспільство пригніченіше, тим воно лицемірніше і тим небезпечнішим виявляється перенесення його з власних негативних рис назовні, де вони сприймаються як риси іншої особи, групи чи нації” [5, с. 4].

Отже, стверджує дослідниця, колонізований народ не лише змушений переносити на собі тіню частину домінуючої культури, а й діяти в її межах. Більше того, оскільки колонізований народ унаслідок усієї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього власні негативні риси (колективну тень), він змушений проектувати їх на себе. Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе й тим поглиблює власне приниження та поневолення. Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на своїй землі.

Український досвід блискуче вкладається в окреслену теоретичну парадигму. “І під польським, і під російським правлінням, – наголосила у згаданій праці О. Грабович, – українці перейняли й інтерналізували негативні проєкції домінуючих культур, зокрема – комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проєкцією з російського боку стали образи “провінційної Малоросії, що співає і танцює”, “хитрого малороса” (простакуватого, неосвіченого, але шахраюватого і зрадливого) та “хохлацької галушки”. Тим часом із польського боку сформувався (й утвердився у численних писаннях – від Кристини Перацької до Герхарда й Валаха) стереотип українців як бандитів, гвалтівників, анархістів, тупих, неотесаних варварів, яких не торкнулася цивілізація” [5, с. 4]. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), яке колонізатори впродовж тривалого часу проектували на українців, є сьогодні чи не найбільшочішою частиною колоніальної спадщини цього краю. Глибоко інтерналізоване у колективній психіці (взяте на віру) і трансформоване у негативний власний образ, це відчуття істотно ускладнює процес переходу до нових, демократичних форм існування. Але найстрашніше у такій ситуації те, що українська влада, починаючи з дня проголошення незалежності й до сьогодні, ставиться до власного народу як колонізатор до колонізованих, оскільки і вона перейняла в своїх попередників – поляків та росіян методи правління і поведінку щодо поневоленого українського суспільства.

4. Реалії і поступи. Роль і значення України в діалозі культур і цивілізацій можуть бути адекватно зрозумілі й визначені лише з урахуванням принципово важливих особливостей їх розвитку, що сприяють або, навпаки, перешкоджають її участі в такому діалозі. Водночас проблема повноцінної участі України у міжцивілізаційному та міжкультурному діалозі тісно пов’язана з проблемою її геополітичного і геокультурного самовизначення, яка завжди була складною і ще більше ускладнилась у пострадянський період.

Особливості формування та розвиток української цивілізації значною мірою пов’язані з її географічним і геополітичним становищем, з характером вміщуючого ландшафту та з тією системою цінностей, яка притаманна українському етносові. Завдяки своєму “проміжному” географічному і

геополітичному становищу між Заходом та Сходом Україна впродовж багатьох століть контактувала з різними цивілізаціями: з одного боку, із західноєвропейською, а з іншого – з цивілізаціями Сходу: російською (з входженням у неї) та ісламською. Внаслідок цієї довгої міжцивілізаційної взаємодії Україна накопичила багатий досвід спілкування з різними етносами, конфесіями і культурами. Крім того, відбувалася взаємодія та змішання різних етносів, їх цінностей і культурних норм. При цьому “мозаїка” різних цінностей, норм і орієнтацій, що утворилася, не передбачала їх жорстку формалізацію та інституціоналізацію. Залежно від конкретної ситуації на перший план виходили ті чи інші цінності й норми; але ті, що залишилися на другому або третьому плані також могли за певних умов актуалізуватись і стати провідними. Все це і визначило складність та неоднозначність геополітичного й геокультурного становища України, особливо тієї її частини (Лівобережної), яка найдовше належала до Російської і Радянської імперій.

Щодо цього Україна, особливо її південно-східна частина, суттєво відрізнялася та відрізняється від західноєвропейської цивілізації, яка формує універсальні, безособові й формальні інститути та норми. Специфіка інтеграційних механізмів, які засвоїла і проробила західноєвропейська цивілізація у ході її багатомілітичного розвитку, полягає в утвердженні й розвитку абстрактних та формальних (і тому універсальних) інститутів, як право, ринок, поділ влади тощо. Такі інститути найбільше сприяють універсальному і в цьому розумінні “спрощеному” спілкуванню; водночас зворотним боком такої універсалізації є обов’язкове спрощення і стандартизація особистості й культури, що її формує. У результаті розвитку універсальних інститутів та норм західноєвропейська й ширше – західна цивілізація набула майже необмежених можливостей для експансії і засвоєння зовнішнього світу. Ціною цього стали, як відомо, криза середньовічного релігійного світосприйняття; глибокий релігійний і культурний розкол Західної Європи, а згодом – поширена в західному суспільстві “відмова від релігії”, своєрідна атеїстична культурна революція; загальне поширення – як елементів, котрі визначають сучасне світобачення, – раціоналізму і світської культури, що супроводжувалося відчуттям втрати попередньої цивілізаційної ідентичності. Зрештою, релігійність на Заході трансформувалась у свою власну тінь, у культурну традицію, дедалі беззахиснішу перед натиском агресивної масової культури, що виросла, по суті, вже на новій цивілізаційній основі – універсальній та нівелюючій культурній відмінності технологічної цивілізації сучасного капіталізму [23, с. 675].

У зв’язку з цим наголосимо на відмінності української цивілізації від західної. Підстава нашої цивілізації інша. Тут нема універсального і нормативного порядку того самого типу, як у Європі. Пояснення цьому варто шукати в конкретних історичних обставинах формування української цивілізації, що склались у ході її розвитку. Ці обставини полягають насамперед у тому, що соціальна тканина, та кількість народів, з яких вона сформувалася, вводили у себе, не спроможні до самовільного зрощення, конвергенції, синтезу.

Справді, ціннісна та нормативна основа української цивілізації є менш чіткою, менш структурованою і суперечливішою, ніж відповідна основа західноєвропейської цивілізації. Як свідчать дослідження, українська система цінностей охоплює різні, часто протилежні один одному “блоки”, що, однак, уживаються у свідомості одних і тих самих людей або соціальних груп українського суспільства. З одного боку, така різноманітність і суперечливість породжує чимало труднощів для консолідації українського суспільства й української цивілізації. З іншого – ця сама різноманітність створює певну підставу для багатогранного культурного та соціально-економічного розвитку, сприйняття нових культурних і технологічних досягнень.

Іншими словами, гетерогенність цінностей та норм, багатогранність укладів і форм соціально-економічного життя є одночасно й силою, й слабкістю української цивілізації. Говорячи про слабкість української цивілізації, варто насамперед вказати на її проміжне становище між Сходом і Заходом. Це впливає на те, що українська культура готова перевтілюватися, засвоювати нові культурні моделі, роблячи їх своїми. Водночас, сусідячи з різними цивілізаціями, втілюючи й приміряючи гетерогенні культурні начала, важко зберегти ортодоксальність та герметичність духу і доводиться бути відкритим. Зворотним боком цієї відкритості є крихкість і проблематичність норм, готовність їх змінити, нерідко на протилежні [23, с. 676].

Отже, становище української серед інших цивілізацій було і залишається достатньо складним. Так, Україна впродовж усієї своєї історії зазнавала агресивного культурного, економічного, політичного і військового тиску з боку інших цивілізацій. Середнє становище України між Сходом і Заходом обумовило можливість синтезу східних і західних орієнтацій в її системі цінностей. Наслідком відтворення такої гетерогенності в українській культурі та її прагнення синтезувати різні начала стало співіснування численних, часто протилежних одні одним соціокультурних, політичних, ідеологічних орієнтацій, наявність в українському суспільстві різних ідентичностей та векторів розвитку, відсутність єдності в елітних і масових групах. Феномен розколу (точніше, багатьох розколів) став перманентно діючим фактором української історії, який знову й знову відтворюється на різних її етапах.

Із урахуванням викладеного важливо зрозуміти: якщо не буде змінено цивілізаційне культурне ядро, що привело б до певного корегування українського менталітету, будемо приречені на існування під знаком незмінних “Констант”. Конституційна Константа, Константа сакральності верховної влади, Константа правового нігілізму, Константа “ресурсного прокляття”, Константа зневаги до людського життя тощо. Сукупність цих Констант – це лінія “червоних прапорців”, які окреслюють ментальний простір можливих перетворень і обмежують, якщо не зводять нанівець, найкращі прагнення реформаторів. Щоб отримати новий стан суспільства, необхідно вирватися за лінію прапорців або хоча б розширити окреслювані ними кордони.

Зміну або регулювання цивілізаційного ядра необхідно здійснювати за М. Вебером: спочатку формаційні зрушення в культурі, й тільки потім – зміни в економіці. Тобто так само, як було досягнуто в Європі витіснення продуктивним капіталізмом Нового часу середньовічних спекулятивно-лихварських практик – не через автоматичну дію “закону безперервного розвитку продуктивних сил”, а тільки у результаті культурного перевороту Реформації.

Намагаючись визначити можливість реалізації довготермінової стратегії розвитку України, базованої на нових ідеях, необхідно мати на увазі, що обов’язковою умовою успіху є організація процесу як “безперервного технологічного ланцюга” приблизно такого виду:

- соціокультурна реформація українського суспільства (відправна точка реформ);
- формування і закріплення в культурі нової системи ціннісних координат (середовище здійснення реформ);
- визначення у загальному вигляді цивілізаційної світооблаштувальної ідеї (мета реформ);
- розроблення на її підставі прикладного концептуального апарату (ідеологія реформ);
- поява сукупності суб’єктів, які володіють цим апаратом (соціальна база реформ);
- практична реалізація (політична технологія реформ);

– механізм зворотного зв'язку (корегування попередніх ланок ланцюга).

Головною в усьому ланцюгу є перша позиція – завдання здійснення соціокультурної реформації. Тільки повністю усвідомивши необхідність її вирішення (а також усю складність і масштабність), є сенс обговорювати й розробляти конкретні завдання і способи їх досягнення. Для реалізації цього завдання має бути мобілізований увесь інтелектуальний потенціал суспільства, вивчений міжнародний досвід і, нарешті, продемонстрована політична воля.

Історично склалося так, що в традиційній українській культурі міцно закріплені багато ціннісних стереотипів, котрі блокують модернізаційні проекти, а ті установки, які здатні сприяти просуванню модернізації, навпаки, слабкі або їх зовсім нема. Ситуація поглиблюється тим, що після семи десятиліть ізоляції від світового (насамперед від західного) інтелектуального життя в країну проринк величезний потік нової інформації. І складається враження, що наша культурна система у нинішньому своєму стані не спроможна цей потік переварити через призму власного соціального досвіду.

Тільки справившись із першими двома завданнями, можна приступати до виконання третього – визначення тієї цивілізаційної, світооблаштувальної ідеї, якій передбачено стати метою реформ. Фіксація цивілізаційної ідеї, і тільки вона – дасть змогу приступити до визначення деталей ідеології та політики, створення конкретних політичних і соціальних технологій, нарощування соціальної бази реформ. Без такого визначення ідеологія перетворюється в хаотичне нагромадження інтелектуальних конструкцій (переважно запозичених), політика вироджується в безглузду сукупність інтриг і провокацій, позбавлених внутрішнього змісту, політичні й соціальні технології стають засобом маніпулювання, а про соціальну базу реформ можна більше не згадувати, оскільки нема предмета розмови [23, с. 678–679].

5. Українська цивілізація і процеси сучасної глобалізації. Сучасна епоха з її процесами глобалізації по-новому окреслює багато з попередніх проблем міжцивілізаційної взаємодії, що безпосередньо впливає на форми і геокультурні взаємодії України з іншими країнами та цивілізаціями. При цьому серйозно загострюються протиріччя між потребою в певній уніфікації, універсалізації спілкування між різними цивілізаціями і необхідністю збереження існуючого у світі культурно-цивілізаційного різноманіття; між прагненням до глобалізму і прагненням до багатоваріантності соціокультурної еволюції, що дає змогу переборювати кризи й уникати глухих кутів історичного розвитку. Варто зауважити, що прагнення до універсальності й універсалізації притаманне насамперед західній цивілізації, яка впродовж останніх століть намагається, спираючись на величезний обсяг нагромаджених ресурсів і монополію технологічного лідерства, скрізь поширити власні принципи, пред'являючи їх як імператив усьому іншому світові. Відомий американський політолог Семюел Хантінгтон висловив це прагнення в чітких виразах: “Концепція універсальності цивілізації є характерним продуктом західної цивілізації. В дев'ятнадцятому столітті ідея “тягаря білої людини” допомогла виправдати поширення західного політичного й економічного панування над незахідними суспільствами. У кінці двадцятого століття концепція універсальності цивілізації допомагає виправдовувати західне культурне панування над іншими суспільствами і необхідність для всіх цих суспільств копіювати західні традиції та інститути. Універсалізм – ідеологія, що Захід прищепив незахідним культурам” [17, с. 90–91].

Однак потреба в тіснішому й універсальному спілкуванні між різними цивілізаціями викликана не тільки претензіями Заходу, а й об'єктивними факторами суспільного розвитку, дія яких – більшою чи меншою мірою – характерна для будь-яких цивілізаційних спільнот. Ідеться передусім про такі фактори, як спілкування та обмін, що виходять за межі даного співтовариства,

про явища “культурного обміну” й “далекої торгівлі”, що скрізь виникають і формують, відповідно, глобальну взаємодію цивілізацій і глобальний світовий ринок. Особлива роль Заходу лише в тому, що історично цей завершальний ривок до торжества глобальних форм спілкування та обміну здійснила саме західноєвропейська цивілізація – у процесі її трансформації в універсальну цивілізацію сучасного капіталізму. Своєю чергою, західноєвропейський універсалізм виник і утвердився насамперед як ефективний засіб консолідації сучасних суспільств перед зовнішніми імперськими загрозами, а також з метою диверсифікації ресурсної бази капіталістичного суспільства, що формувалося [22, с. 680].

Водночас варто зауважити, що форми, в яких у сучасній політичній практиці втілюється ця “пропозиція” універсалізму, зазвичай виявляються безсоромним “примусенням до блага”. Виступаючи з позиції найсильнішого, Захід нав’язує іншому світові оптимальні, з погляду його приватних інтересів, принципи глобалізації та універсалізації, обмежуючи й придушуючи при цьому інтереси більшості інших країн і навіть цивілізацій, що, своєю чергою, викликає реакцію у вигляді релігійного, соціального і національного фундаменталізму. Така ситуація небезпечна численними напруженнями та конфліктами у відносинах між цивілізаціями й окремими державами.

Можливим шляхом вирішення цього протиріччя часто називають політику мультикультуралізму і формування глобального громадянського суспільства. Особливо популярний у США мультикультуралізм багатьом видається панацеєю від конфліктів культур і цивілізацій, засобом забезпечення інтеграції різних етнічних, соціальних, культурних груп у рамках єдиної “глобальної” спільноти. Більше того, мультикультуралізм популяризували як універсальну модель, що дає змогу переборювати протиріччя між єдністю соціально-політичного розвитку та різноманіттям форм соціально-культурної поведінки. Однак реальність, особливо після подій 11 вересня 2001 року, показує, сама собою політика мультикультуралізму не здатна попередити пов’язані з національно-цивілізаційними протиріччями конфлікти ні на міжнародній арені, ні всередині окремих країн. Здається, що мультикультуралізм відіграє роль своєрідного паліативу, хоча за наявних умов паліативу необхідного, котрий виконує деякі важливі функції. Водночас надії на мультикультуралізм як на стратегічно основний засіб подолання міжцивілізаційних конфліктів навряд чи виправдані. Невипадково німецький дослідник К. Цюрхер дійшов висновку, що сучасна програма мультикультуралізму мало відрізняється від картини, яку С. Хантінгтон змалював у “Зіткненні цивілізацій”: в обох випадках між цивілізаціями, по суті, нема змістовних контактів, не створені й спільні інститути. На думку К. Цюрхера, постмодернізм, що служить основою мультикультуралізму, в підсумку ще посилив відчуття приналежності до певних етнічних і культурних груп, що сприяє не зменшенню, а зростанню потенційної конфліктності: “Таким чином, постмодерністський наголос на відмінності й автентичності призвів до розширення меж між групами, посилення відчуття винятковості, підвищення значущості колективних прав за рахунок індивідуальних [...] Інакше кажучи, серед усіх інтелектуальних течій постмодернізм закріпив дещо, що давно вичерпало себе, – ідею автентичності” [19, с. 107].

Унаслідок цього мультикультуралізм у його нинішньому вигляді навряд чи варто розглядати як такий, що відповідає всій складності вимог до факторів і сприяє повноцінному діалогові культур і цивілізацій.

Це стосується й української культури, котра, як і будь-яка інша, має, поміж іншими, функцію захисту та збереження національно-державної ідентичності. Підрив суверенітету починається не з відмови від ядерної зброї і не з узяття під

контроль іншими державами чи військовими блоками кордонів, стратегічних аеродромів або газотранспортної системи, а саме з контролю над ідентичністю та культурою як важливим генератором ідентичності.

Сьогодні є дві реальні загрози “обнуління” України, позбавлення її “культурного суверенітету” – “малоросієзація” та “європеїзація”.

Проект “малоросієзації” української культури передбачає утвердження її як локальної культури “для домашнього вжитку”, як “регіонального доповнення” до російської культури, причому як “високої”, так і масової. “Малоросієзація” передбачає переформатування та перепозиціонування національної ідентичності: у такій системі уявлень українців вважають не самодостатнім етносом, а субетносом “триєдиного русского народа”. Показово, що в цей проект поза межами України вкладають гроші, а також чималі інтелектуальні, людські й технічні ресурси.

Сучасні проекти “європеїзації” українського культурного процесу не менш загрозливі: вони передбачають нівеляцію основи “українськості” – східнохристиянської цивілізаційної матриці, що в перспективі робить українську культуру беззахисною перед глобалізаційним наступом та духовним зубожінням постіндустріальної доби, а Україну – периферією “Єдиної Європи”, яка насправді дедалі більше набуває рис Євроафрики чи Євроарабики. Усі без винятку проекти євроінтеграції України передбачають, що країна мусить змиритися зі своїм окраїнним, лімітрофним становищем, зі статусом “єврокраїни третього (чи навіть четвертого) гатунку” (хоча, звісно, вголос це не артикують). Соціально-культурну модернізацію інтерпретують тільки як вестернізація (американізація чи європеїзація). Культура з такими внутрішніми настановами свідомо відмовляється від суб’єктності, обираючи шлях “наздоганяльного розвитку”, позбувається універсальності, стаючи нецікавою і зовнішнім, і внутрішнім спостерігачам.

Ці обидва шляхи подальшого розвитку української культури – “малоросієзація” та “європеїзація” – передбачають, що Україна не буде генератором інноваційних культурних процесів, що вона може залишитися тільки реципієнтом та ретранслятором чужих культурних імпульсів і явищ. У такій ситуації вже не доводиться мріяти про появу в Україні нового “великого стилю”, якими були українське бароко, український романтизм чи український радянський авангард 1920-х років. У ситуації, коли глобалізація нівелює державні суверенітети та кордони між країнами, саме “культурний суверенітет” нації стає наріжним каменем, спроможним урятувати її для майбутнього.

Але відчуті такі зміни парадигм світового розвитку, зміни культурної мови і належним чином відповісти здатна лише контреліта – нове покоління культурної та політичної еліти України, яке ще не ввійшло в політику й не стало розпорядником національних ресурсів і прошарком, причетним до вироблення та ухвалення стратегічних рішень. Нинішня ж українська еліта (незалежно від політичної орієнтації) мислить у культурних категоріях минулого – в категоріях індустріальної модерністської доби (як радянської, так і пострадянської). Ця світоглядна парадигма не залежить навіть від їхніх особистих уподобань: хтось є прихильником творчості Ніни Матвієнко, хтось – постійним слухачем радіо “Шансон”. Але культурна свідомість усієї без винятку нинішньої української еліти не дає їй змоги концептуально відповідати на актуальні виклики постіндустріальної доби.

Нині надзавдання зі збереження, розвитку, трансформації, належної інтерпретації та виходу на широкі світоглядні обрії української культури є неодмінним складником нового “проекту “Україна”, виробити та реалізувати який здатна лише молода контреліта. Нині ця нова генерація тільки формується і поки що сповна не долучена до актуальних процесів. Однак умови її формування

часто нагадують сучасний український кінопроцес: є окремі суб'єкти, але нема креативного середовища. Тому молоді перспективні люди часто переймають стиль поведінки та спосіб мислення представників антиеліти, відтак поповнюючи її лави.

Тож лише ці ще не згуртовані, не об'єднані спільною справою або спільним процесом люди здатні зберегти й розвинути або остаточно втратити “культурний суверенітет” української нації. Без нього Україна втратить духовну очевидність власного існування і перетвориться на сукупність територій, які є периферіями щодо різних центрів. Політична декомпозиція України таким чином стає лише справою часу та обставин.

Вважається, що великі країни створюють великі культури. Але частіше буває навпаки: великі культури, які мають глибокий духовний зміст та широкий світоглядний обрій, окреслюють перед собою “вічні” питання людського буття, створюють передумови для появи великих країн та побудови ефективних і сильних держав. В українському випадку актуальна саме друга модель, а отже, велика й актуальна Україна може бути створена лише великою й актуальною українською культурою [9].

Варто зазначити, і це стає очевидним, що доктрина глобалізації веде в глухий кут (як вела б і будь-яка інша доктрина аналогічного розмаху й амбітності). Глобалізація на підставі цінностей сучасного Заходу сьогодні неможлива у принципі. Резервів природи і культури, необхідних для її реалізації, немає; в будь-якому випадку вони недостатні для того, щоби витримати натиск нових суспільств, неминучий у тому випадку, якщо вони вслід за Заходом стануть на шлях необмеженого нарощування споживацького гедонізму.

Для виходу із сучасної кризи потрібні не стільки нові наукові відкриття і технології, скільки нові стратегії світобудови, що підвищують відповідальність та обмежують споживчий егоїзм. Йдеться не більше і не менше, як про зміну ціннісних систем, до того ж, на масовому рівні. Сцієнтистськи орієнтована культура Заходу, незважаючи на весь алармізм продукованих нею екологічних попереджень, тут навряд чи зможе допомогти. Необхідні зусилля духовні, спроможні пов'язати пошуки з питаннями сенсу життя. Хоча, повторимо ще раз: не варто передчасно списувати з розрахунків основну перевагу сучасного Заходу, а саме – вироблені в рамках цієї цивілізації унікальні механізми адаптації до нових викликів. Саме західні інтелектуали, і ніхто інший, першими усвідомили проблему порушення екологічної рівноваги й порушили питання про “межу росту” – так називалась опублікована ще в 1970 р. доповідь Римського клубу. А, наприклад, Юрген Хабермас у 1968 р. в статті “Техніка і наука як ідеологія” проаналізував розвиток партнерських чи навіть братерських відносин між природою і суспільством: “Замість того, щоб розглядати природу як об'єкт можливого технічного розпорядження, ми могли б ставитися до неї як до партнера можливої інтеракції. Замість природи експлуатованої ми могли б прагнути до природи братської. На рівні інтерсуб'єктивності, хоча і неповноцінної, ми могли б приписати суб'єктивність тваринам, рослинам і навіть камінню та вступати з природою в комунікацію, замість того щоб, обірвавши будь-яку комунікацію, просто переробляти її” [18, с. 60]. Тому не буде абсолютно неймовірним, якщо проект (саме реалістичний проект, а не утопія) нової екологічної аскези прийде саме із Заходу. Зрештою, гасла “Заходу Європи” і “Загибелі Заходу” впродовж останніх півтора століття звучали неодноразово, але кожного разу внаслідок виникнення і наростання кризових явищ західна цивілізація знаходила всередині себе механізми і резерви, що давали змогу їх перебороти і вийти на новий етап свого розвитку. Тому можливо, що у пошуках нових стратегій розвитку в загальнолюдському “концерті цивілізацій” голос Заходу, звернений до української цивілізації, буде почутий.

Ми накреслили тільки деякі лінії нашого суспільного та культурного буття, що заважають нам через набуті історичною спадщиною вади, через наше небажання інакше сприймати світ і себе, й нерозуміння, що життя можна будувати і творити інакше, ніж це робимо. І одна з причин – наше колоніальне й тоталітарне минуле, де перебували в ролі гноблених та нищених, і на ментальному рівні продовжуємо ними бути.

Звичайно, є розуміння – наше місце в Європі, але “ментальна тінь минулого” не дає нам зробити це рішучіше, ніж ми робимо.

Пострадянська епоха вже має власну історію, але це – історія незавершеної сучасності, й підбиття будь-яких підсумків, навіть попередніх, унеможливилося за визначенням. Незавершена сучасність не задає кутів зору для оцінки глибини протиборчих у ній тенденцій. Ретроспективний погляд допомагає вловити її своєрідність і новизну порівняно з попереднім минулим, так само як спадковий зв'язок з ним. Такий погляд дає змогу також охарактеризувати різні тенденції, спостережувані й у теперішньому, як стратегічні перспективні або тупикові. Але про те, яка з них реально візьме гору, зможуть розповісти лише майбутні історики...

Список використаних джерел

1. Андрущенко В., Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с. 2. Бызов Л. Г. Хватит реформ? / Л. Г. Бызов // Московские новости. – 2006. – 21 июля. 3. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с. 4. Ден Сяопин. Афоризмы и высказывания / Ден Сяопин // Жэньминь жибао. – 2012. – 10.10. 5. Grabowicz O. The Legacy of Colonialism in Contemporary Ukraine: Some Key Issues / O. Grabowicz // Доповідь на II конгресі Міжнародної асоціації українців (Львів, 1993 рік). Україномовний переклад див.: Ратуша, 1993. – 4 жовтня; Арка, 1994. – Ч. 2. 6. Ильин В. В. Реформы и контрреформы в России / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. С. Ахиезер. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 400 с. 7. Колісник О. Категорія ментальності та її прояви в українській культурі: культурологічний аспект / О. Колісник // Дисертація на здобуття кандидата філософських наук. Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 186 с. 8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с. 9. Окара А. “Культурний суверенітет” нації в добу постмодерну, або Як перекодувати локальну культуру / А. Окара. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://gazeta.dt.ua/article/print/CULTURE/kulturniy_suverenitet_natsiyi_v_dobu_post](http://gazeta.dt.ua/article/print/CULTURE/kulturniy_suverenitet_natsiyi_v_dobu_postmodern); 10. Павленко Ю. Стадійна та полінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117–125. 11. Пахомов Ю. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Пахомов, С. Крымский, Ю. Павленко. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук “Международный деловой центр”, 1998. – 432 с. 12. Peterson M. Democracy, Liberty and Property / M. Peterson // The State Constitutional Conventions of the 1820-s Indianapolis. – 1966. 13. Повість минулих літ // Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – 178 с. 14. Рябчук М. Від “Малоросії” до “Індоевропи”. Стереотип “народу” в українській суспільній свідомості та громадській думці / М. Рябчук // Політологічні питання. – 1994. – № 2. 15. Сакс Дж. Постсоветское пространство и экономические преобразования / Дж. Сакс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociognosis.Narod.gu/docs/course_elitology.htm. 16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с. 17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2004. – 603 с. 18. Хабермас Ю. Техника и наука как “идеология” / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2007. – 208 с. 19. Цюрхер К. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России: некоторые методологические замечания / К. Цюрхер // Политические исследования. – 1999. – № 6. 20. Jung C. G. The Undiscovered Self / C. G. Jung // The Collected Works of C. G. Jung–Princeton, 1970. – Vol. 10. 21. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Видання 2-е / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с. 22. Юрій М. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. 23. Юрій М. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с. 24. Яковенко И. Г. Риски

социальной трансформации российского общества: культурологический аспект И. Г. Яковенко. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 176 с.

Михаил Юрий, Леся Алексиевц

УКРАИНА В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В статье идет речь о зарождении локальных цивилизаций, характеризуются так называемые первичные, вторичные и периферийные цивилизации. Дается анализ украинской цивилизации и указывается ее место в системе мировых цивилизаций. Обращено внимание на особенности лимитрофа и его влияние на статус украинской цивилизации.

Ключевые слова: культура, цивилизация, лимитроф, вера, власть, собственность, народ, глобализация.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

UKRAINE IN WORLD CIVILIZATION

The article deals with the origin of local civilizations, characterized by the so-called primary, secondary and peripheral civilization. The analysis indicated ukrainian civilization and its place in world civilization. Attention is paid to the peculiarities of border countries and its impact on the status of ukrainian civilization.

Key words: culture, civilization, border countries, faith, power, property, people, globalization.